

תוכן עניינים

יא	תודות
1	הקדמה
11	מפנה המאה העשרים: עידן האפשרויות
15	אינטלקטואלים ספרדים
20	פריזמת המחלוקת
21	מבנה הספר
24	פרק ראשון: מודרניזציה יהודית והאימפריות
31	פולמוס בעולם היהודי
	מחלוקת ראשונה: אנדלוס או ספרד – מחקר וייצוג
32	של המורשת הספרדית
	מחלוקת שנייה: השפה הערבית, ילידים ומתיישבים
41	והמעמד הפוליטי של בני הארץ
	מחלוקת שלישית: ספרדיות מריבוי נאמנויות להיגיון
50	של הפרדה
56	החיבור בין הזירות
58	פרק שני: מורשת ספרד בין עֶבֶר לְעֵרֶב
60	השיבה אל "המורשת הספרדית" בשיח היהודי המודרני
63	הפולמוס של שאול יוסף ואברהם שלום יהודה
67	שירת ספרד בין פואטיקה ערבית לפואטיקה עברית
69	ביוגרפיה בתנועה

	"אל תקראוני חכם" – שירת ספרד בין שיח מדעי
75	לשיח מסורתי
80	"המשקפיים האירופיות": בין אירופה למזרח
83	שירת ספרד ושפת בני ערב
88	המקום של שאול יוסף במרחב ומודרניזציה יהודית
91	הביקורת שמוסדה
	מורשת ספרדית בתנועה בין גרמניה, ארץ ישראל
99	וספרד
104	המקשקים באירופיותם
107	על אדמת אירופה 1896-1913
119	במדינה הספרדית
129	השיבה אל ארץ ישראל/פלסטין

פרק שלישי: ספרדיות, עות'מאניות וערביות: הצטלבות

150	זהויות בעידן של נאמנויות מרובות
153	ספרדיות בין ערבית לעברית
164	הספרדיות בין השיח העות'מאני לשיח האירופי
173	ילידים ומתיישבים
181	בין ספרדים לאשכנזים
	בשלהי המחלוקת: "ועל ידי הערבית נוכל ליצור תרבות
186	עברית ממש"

פרק רביעי: בין ילידים למתיישבים: הזהות הספרדית

194	בראשית התקופה המנדטורית
200	התנועה דרך המרחב: בין בני הארץ למהגרים
202	השאלה הערבית ובני הארץ הספרדים
227	בין התבדלות להשתלבות
	תנועה בזמן: בין ייצוגים של שקיעה לייצוגים
248	של תחייה

266	אפילוג: השיבה לספרד ומחיקתה של אנדלוס
285	ידע ספרדי מוכפף
287	אפשרויות פוליטיות מבעד לקווי החלוקה
289	נספח: האישים הנזכרים בספר
302	ביבליוגרפיה
327	מפתח

הקדמה

ד"ר אברהם שלום יהודה בעד שיבת יהודים לספרד – זעקה כותרת עיתון "החרות" הירושלמי בבוקר חורפי של שנת 1913 (בן עטר, "החרות", 6.11.1913). בידיעה שהגיעה מברלין נאמר כי בן העיר, המשמש מורה בבית המדרש הגבוה למדעים בברלין, תומך בשיבה לארץ ספרד. הידיעה עוררה פליאה ותדהמה בקרב ידידיו ומוקיריו. על פי אותם מקורות, ד"ר יהודה התארח בספרד והתקבל בכבוד גדול על ידי שרים ונציגי בית המלוכה, ואף החל בארגון קורסים אקדמיים על ההיסטוריה והתרבות היהודית באוניברסיטת מדריד. כל זה, לפי הכתוב, חלק מתוכנית פעולה רחבה יותר שפרש יהודה בפני ממשלת ספרד. הממשלה קיבלה את הצעותיו בזרועות פתוחות והביעה רצון להשיב את היהודים אל הארץ שהייתה לפני דורות רבים מולדתם. בכתבה נטען כי הוקצה לו סכום כסף גדול שיממן את נסיעותיו לערי מרוקו למטרות תעמולה בקרב הקהילות היהודיות ועידוד צעירים להגר לספרד. ממשלת ספרד נכונה לסייע בכל מאודה להגירה שכזו, טען הכותב, ואף הציעה ליהודה משרה קבועה באוניברסיטת מדריד.¹

הידיעה שפורסמה כעבור כמאה שנה, על מפגש בין מלך ספרד פליפה השישי לראשי הפדרציות היהודיות-ספרדיות, כבר לא עוררה סנסציה חדשותית. "כמה התגעגענו אליכם!" הצהיר המלך בפתח דבריו. "יהודי ספרד היקרים, תודה לכם על נאמנותכם", הוסיף, "תודה לכם על ששמרתם כמו אוצר יקר את מנהגיכם השייכים גם

1 עורך עיתון "החרות", שחתום על הכתבה, הבטיח לעקוב אחר הסיפור הזה בגיליונות הבאים אך הנושא לא עלה עוד.

לנו. תודה על שנתתם לאהבה לגבור על השנאה ועל שחינכתם את ילדיכם לאהוב את המדינה הזאת".² יותר מחמש מאות שנה לאחר גירוש ספרד אישר בית הנבחרים בספרד את "חוק השיבה" של היהודים הספרדים שיאפשר לצאצאיהם להתאזרח במדינה. בטקס לציון החלתו של החוק החדש באולם דחוס בנציגי קהילות יהודיות הבטיח מלך ספרד לפעול נמרצות כדי להשיב את "תור הזהב" היהודי לארצו. העיתונות הישראלית קיבלה את הידיעה בשוויון נפש וללא כותרות דרמטיות. בשנת 2015 נתפס חוק השיבה של יהודי ספרד כמסלול נוסף במירוץ של ישראלים רבים אחר הדרך האירופי.³ הזוהר והמורשת הספרדית הפכו לנכס המקנה כרטיס כניסה לאזרחות האירופית הנכספת.⁴ עם זאת, הסיפור הזה מאיר גם פנים אחרות של הספרדיות. בעיני המדינה הספרדית מסמלת השיבה של יהודי ספרד את השיבה אל העבר המפואר בזמן שהיא נדחקת לשוליה הכלכליים והפוליטיים של אירופה.⁵

המעבר של אברהם שלום יהודה מגרמניה לספרד בשנת 1913 מספר סיפור אחר. באותה תקופה נתפסה השיבה לספרד כמודל

2 דבריו פורסמו באתר הקונגרס היהודי העולמי. ראו <http://www.worldjewishcongress.org/en/news/king-felipe-thanks-sephardic-jews-for-their-loyalty-to-spain-523-years-after-expulsion-edict-12-2-2015>.

3 להרחבה על תופעת הדרכונים האירופיים של אזרחים ישראלים ראו הרפז, 2012.

4 מיד לאחר פרסום הידיעה ברבר החוק החדש החלה המערכת המשומנת לעבוד במהירות. משרדי עורכי דין השיקו אתרי אינטרנט לאלפי הלקוחות הפוטנציאליים, מכוני לימוד ספרדית פתחו כיתות לימוד חדשות, גניאולוגים ומומחים ליהדות ספרד גויסו למאמץ, וארגונים יהודיים-ספרדיים ציפו לפריחה מחודשת בפעילותם.

5 לעניין המחודש בהיסטוריה ובזהות של היהודים הספרדים יש גלגלים שונים בהקשר של ספרד המודרנית. ניצני התהליך הזה נזרעו כבר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בשיח של חוקרים ופוליטיקאים לאומיים-ליברלים כחלק מעיצוב מחודש של ההיסטוריוגרפיה הלאומית הספרדית (ג'ניאר-מיוחס, 2008; שגן, 2012; Ojeda-Mata, 2017).

מתחרה לציונות וכאלטרנטיבה לשיבת היהודים לארץ ישראל. מאות שנים לאחר הגירוש של היהודים משטחה חוזרת ספרד להיות מרחב ממשי ומולדת פוטנציאלית ולא רק סמל של גלות וגירוש. מעבר זה סימן גם את השיבה של המדינה הספרדית לשיח היהודי (ספרדי) כמסגרת שביחס אליה מנוסחות ומתארגנות מחדש הזהות והתרבות הספרדית. השיבה של יהודה, האינטלקטואל היהודי-ספרדי, לחצי האי האיברי מעניקה משמעות חדשה למורשת הספרדית שבאותן שנים משכילים יהודים באירופה הזדהו כיורשיה וראו בה את ערש התרבות היהודית האירופית המערבית.

שני הסיפורים הללו, שיותר ממאה שנה מפרידות ביניהם, חושפים את פניה המרובות והחמקמקות של הספרדיות. הספרדיות נפרשת על פני מוקדים רבים במרכז אירופה ובמזרחה, באימפריה העות'מאנית, בארץ ישראל/פלסטין, בספרד/אנדלוס, באמריקה ובדרום-מזרח אסיה. יש בה חיבורים מפתיעים בין מזרח למערב, בין גלות למולדת, בין יהדות לאסלאם. היא נמתחת על פני מרחבי זמן רבים – ימי הביניים, גירוש ספרד וראשית הקולוניאליזם, הנאורות וההשכלה היהודית, התנועה 'מאת והנהצ'ה הערבית, הלאומיות הערבית והציונות. היא מופיעה בהקשרים רבים, ולעתים מנוגדים, של מסורת, מודרנה, קדמה, דת, הגירה וילידיות. היא מכילה בליל של שפות – לאדינו, ערבית ספרותית, עברית, ערבית-יהודית, עות'מאנית, צרפתית וספרדית – וריבוי של מולדות – ספרד, אנדלוס, ארץ ישראל, פלסטין ותורכיה – שהתגושו ונאבקו על סימון גבולותיה. היא מקפלת בתוכה תפיסות שונות של גלות ומולדת, של לאומיות ואתניות, של ילידיות ופזורה, של מורשת ויורשים, של מזרח ומערב ושל יהדות וערביות. אגב תנועה במרחב ובזמן, ובלי תיחום ברור, נעשית הספרדיות לנשאת של רעיונות, תשוקות, אינטרסים וגעגועים בקרב אנשים, ארגונים ומדינות.

הספרדיות מהלכת קסם בשיח היהודי כבר קרוב למאתיים שנה. דימויה נתנו השראה למהפכות חברתיות, תרבותיות, דתיות ופוליטיות, אך גם אפשרו לקבע היררכיות ולייצר הבחנות. היא מופיעה כערש התרבות העברית החילונית והאירופית, ולעתים מציגה

את עצמה כמורשת מזרחית יהודית-ערבית. היא מזוהה כבעיה אתנית שצריך להעלים ולהשתיק, ובו בזמן מפתח לפתרון. היא מזוהה עם תרבות רדודה ונחותה, ובמקרים אחרים כנקודת שיא של התרבות היהודית. היא נמצאת בקריאת המרד של הרב עובדיה יוסף בחרדיות הליטאית, ועומדת בלב מפעל הכינוס של ביאליק ורבניצקי לייסוד תרבות עברית חילונית. דימוייה הציתו את דמיונם של משה מנדלסון ואברהם גייגר על קיום יהודי בעידן הנאורות האירופי, ושימשו את נסים מלול, יוסף מיוחס ואברהם אלמליח כבסיס ליצירת תחייה תרבותית עברית-ערבית.

דיונים בספרדיות יכולים להתחיל בנקודות שונות בזמן ובמרחב: בהגירה של דונש בן לברט מבגראד לקורדובה באמצע המאה העשירית וראשית "תור הזהב" של השירה העברית באנדלוס/ספרד (רוזן, 1992); בגירוש ספרד ב-1492 (רנ"ב) וראשית היווצרות הפזורה היהודית-הספרדית בחלקים נרחבים ברחבי האימפריה העות'מאנית ובעולם היהודי בצפון אפריקה (בנבסה ורודריג, 2001; Ray, 2008); בנקודת החיבור בין גירוש היהודים והמוסלמים מספרד ב-1492 ובין גילוי אמריקה וראשית הקולוניאליזם האירופי (Shohat, 1997); בהדפסתו של שולחן ערוך לרבי יוסף קארו וכינונה של הרשת ההלכתית הספרדית במאה השש עשרה (Goldberg, 2008); בהתפתחות הדפוס ועיתונות הלאדינו מהמאה התשע-עשרה ועד אמצע המאה העשרים (Borovaya, 2008); בהתעצבותו של מרכז אינטלקטואלי ומסחרי בליוורנו בסוף המאה השמונה עשרה (Trivellato, 2009); דרך מעקב אחר רשתות שד"רים וחלוקת הכספים במאה השמונה עשרה והתשע עשרה כמנגנון מעצב של קווי תיחום אתניים (Lehmann, 2008); בחוגי ההשכלה היהודית בגרמניה בראשית המאה התשע עשרה והפנייה אל המורשת הספרדית כמודל ארכיטקטוני, ליטורגי ופילוסופי (שורש, 2000; Efron, 2016); דרך דמותו של ההיסטוריון וחבר הסנאט הספרדי ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס והמאמצים לחדש את הקשרים בין הפזורה היהודית-ספרדית לממלכת ספרד במפנה המאה העשרים (גיניאו-מיוחס, 2005; שנאן, 2012); בהיווצרות של רשתות דיאספוריות של מהגרים יהודים

באמריקה הלטינית (Moreno, 2014) דרך מעקב אחר היווצרותן של קהילות ספרדיות בארצות הברית בראשית המאה העשרים (Ben-Ur, 2009); ובהקמת הסדרות הספרדים חלוצי המזרח בראשית ימי המנדט הבריטי וראשיתה של הפוליטיקה האתנית בארץ ישראל (הרצוג, 1986; חיים, 2000; אלבוחר, 2003).

השיבה אל הספרדיות וכינוייה השונים – אספניה, ספרד, אנדרלוס, איבריה – משקפים תפיסות אידיאולוגיות ופוליטיות מרובות ולעתים אף מנוגדות. האם הספרדיות היא מורשת יהודית או ערבית? מזרחית או מערבית? דתית או חילונית? מיסטית או פילוסופית? מודרנית או ימי ביניימית? יהודית-נוצרית או יהודית-מוסלמית? באיזו שפה יש לספר את תולדותיה: ערבית-יהודית, ערבית ספרותית, ספרדית-יהודית, תורכית-עות'מאנית, צרפתית, ספרדית, אנגלית או עברית? האם הספרדיות היא מורשת ספרותית או היסטורית? הלכתית או פילוסופית? לאומית או גלותית? למי שייכות המורשת הזאת וההיסטוריה הזאת? מיהם היורשים שלה ומה זיקתם למורשת?

ספר זה עוקב אחר ריבוי הייצוגים והדימויים של הספרדיות ואחר המשמעויות והפרשנויות השונות (ואף סותרות) שהיא נושאת, בלי להכריע בדבר אופייה, גבולותיה ותוכנה. הספר מתמקד ברשת של אינטלקטואלים יהודים ספרדים ובמחלוקות ובפולמוסים שהם ניהלו על דמותה וייצוגה של הספרדיות כקטגוריה היסטורית, פואטית וזהותית במפנה המאה העשרים.⁶ זו תקופה פורמטיבית ומכריעה בהיסטוריה של המרחב שלנו (פלסטיין/ישראל), שבה נוסחו כמה מהסוגיות הפוליטיות והתרבותיות המלוות אותנו עד היום: הסכסוך

6 השימוש בקטגוריה "יהודים ספרדים" לתיאור קבוצת האינטלקטואלים שנמצאים בלב ספר זה אינו מגיח הגדרה זהותית סגורה ותחומה, אלא בעלת ריבוי משמעויות, שתיבחן בהרחבה להלן בספר זה. החלטתי להשתמש בקטגוריה זו לזיהוי הקולקטיבי של הקבוצה משתי סיבות עיקריות: ראשית, מכיוון שחברי הרשת זיהו את עצמם וזוהו בעיני אחרים כספרדים (סמן שקיבל כאמור משמעויות שונות); ושנית, מכיוון שהקטגוריה הזהותית הזאת משחקת תפקיד מכריע במחלוקות שנבחנות בספר זה.

הלאומי בין יהודים לפלסטינים, היחסים בין שפה ותרבות עברית לשפה ותרבות ערבית, היחסים בין מזרחים לאשכנזים. מעקב אחר מחלוקות אלו מאפשר קריאה מחודשת בעיצובן ובהתפתחותן של הסוגיות המכוננות הללו ומציע תובנות ואפשרויות חדשות, מעבר להנחות הפוליטיות והמחקריות המקובלות.

מעקב אחר הייצוגים המרובים של זהות ומורשת ספרדית במפנה המאה העשרים פותח מנעד רחב של עמדות ופרשנויות כלפי אירועים היסטוריים מוכרים. הוא בוחן אפשרויות היסטוריות שהתממשו לצד אפשרויות שלא יצאו אל הפועל. מודל הלאומיות המתיישבת שיצרו אנשי העלייה הראשונה והשנייה, למשל, נבחן בספר מחדש לצד מודלים של לאומיות ילידית שניסחו באותה תקופה בני הארץ הספרדים. לצד זה נבחן מחדש כינונה של תנועת התחייה העברית באירופה ובארץ ישראל/פלסטין לצד מודלים ליצירת תרבות עברית־ערבית כבסיס לחיים משותפים בין יהודים לערבים.

הספר מתחקה אפוא על הספרדיות כקטגוריה נודדת (travelling concept) שאינה מזוהה עם תופעה, מקום או תקופה מסוימים, אלא מגולמת בתנועה של טקסטים, רעיונות, אנשים ומסורות במרחב ובזמן.⁷ הצבת הספרדיות כקטגוריה נודדת דורשת מאמץ מיוחד מן הקורא העברי. בספרות המחקרית ובדיון הציבורי הקטגוריה "ספרדיות" על שלל המונחים הנגזרים ממנה (שירת ספרד, תור הזהב הספרדי, יהודי ספרד, המורשת הספרדית, הלכה ספרדית ועוד) טעונה בקונוטציות ובמשמעויות מרובות. חלק מהקוראים יראו בה קטגוריה אתנית הקשורה לשיח פוליטי וסוציולוגי על זהות ותרבות מזרחית; בעיני אחרים הספרדיות תיתפס כקטגוריה הלכתית־דתית; אחרים יזהו אותה עם תור הזהב הספרדי והמורשת הפואטית, ההלכתית וההגותית של יוצרים יהודים בספרד בימי הביניים; ויש שיקשרו אותה עם תרבות הלאדינו ומורשתה המוזיקלית והלשונית הייחודית.

7 להרחבה על המושג "קטגוריה נודדת" ראו Said, 1983; Clifford, 1989; Bal & MacDonald, 2002.

אחת הסיבות לפרגמנטציה הזאת ולריבוי המשמעויות והמובנים של הספרדיות מקורה באופן שבו היא נוסחה, מוינה ונחקרה בשדה האקדמי (בעיקר בישראל) באמצעות חלוקה לקטגוריות נפרדות הנבחנות בתוך מסגרות דיסציפלינריות מתוחמות.

שני פיצולים עיקריים עיצבו את התפתחות חקר הספרדיות ופיזורו על פני תחומים שונים: א) החלוקה בין מורשת אינטלקטואלית, פואטית ופילוסופית ובין זהות ותרבות אתנית; ב) החלוקה בין ימי הביניים לעת החדשה. במשיכת מכחול גסה אפשר לזהות שני מסלולים עיקריים בחקר הספרדיות. המסלול הראשון, שהתפתח בעיקר בתחומי מחשבת ישראל, היסטוריה יהודית וספרות עברית, מתמקד בחקר הספרות הפילוסופית, הקבלית וההלכתית לצד חקר שירת החול והקודש היהודית שנכתבו בחצי האי האיברי מאחרית המאה העשירית ועד גירוש ספרד ב־1492. הספרות המחקרית במסלול זה מתמקדת בעיקר במאפיינים היהודיים והעבריים הייחודיים של המורשת הספרדית וממקמת אותה על רצף כרונולוגי היסטוריוגרפי של היצירה היהודית מתקופת המקרא ועד התפתחות הספרות וההגות העברית המודרנית.⁸ המחקר במסלול זה מתמקד בעיקר בחקר היצירה הפילוסופית, ההלכתית, הקבלית והפואטית בהקשר של התקופה עצמה. במחלקות לפילוסופיה ומחשבת ישראל התמקדו בהגות הפילוסופית, ההלכתית והקבלית, ואילו במחלקות לספרות עברית – ביצירה הפואטית בספרד (שירמן, 1995; טובי, 2000; Rosen & Yassif, 2002). מוקד נוסף של חקר הספרדיות התפתח בחוגי היסטוריה של עם ישראל סביב חקר אנוסי ספרד, הנוצרים החדשים והפזורה הספרדית במערב אירופה בעת החדשה המוקדמת. מחקר זה מתמקד במאות השנים הראשונות לאחר גירוש ספרד, לרוב מנותק ממחקר הפזורה של מגורשי ספרד באימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה (קפלן, 2003). מוקד אחר התפתח במסגרת חקר חוכמת ישראל והתעצבות ההשכלה היהודית באירופה

8 על ההתמקדות בהיבטים היהודיים והעבריים בחקר מורשת ספרד ראו דרורי, 1991; רוז־קרוצקיין, 1998; טובי, 2000; פרנקל, 2002.

ותנועת התחייה העברית במפנה המאה העשרים (מנדס־פלור, 1984; פונקנשטיין, 1991; רז־קרקוצקין 1998; שורש, 2000; Anidjar, 1996; Efron, 2016).

המסלול השני התעצב במחלקות לסוציולוגיה, אנתרופולוגיה, פולקלור והיסטוריה של עם ישראל והתמקד בחקר הספרדיות כזהות ותרבות קולקטיבית אתנית בראשית היישוב הלאומי היהודי בארץ ישראל ולאחר הקמת מדינת ישראל וההגירה של יהודי ארצות האסלאם. במסלול מחקרי זה נבחנה הזהות הספרדית על ייצוגיה השונים – עדות ספרד והמזרח, ספרדים ומזרחים – כסמנים של קולקטיב אתני, תרבותי ופוליטי.⁹ במסלול זה התפתחו שני תחומי מחקר עיקריים: הראשון התמקד באנתרופולוגיה וסוציולוגיה של הספרדים־מזרחים ביישוב היהודי החדש ובמדינת ישראל והשני בהיסטוריה ובתרבות של הספרדים בעת החדשה (שוקד ורשן, 1977; סבירסקי, 1981; הרצוג, 1986; חיים, 2000; אלבוחר, 2003). בעוד הראשון מתמקד בחקר היווצרותה וגלגוליה של זהות ותרבות ספרדית־מזרחית בחברה בישראל בזיקה לזהות הישראלית והאשכנזית, אך בדרך כלל במנותק מההקשר התרבותי וההיסטורי טרם הגירתם; השני מתמקד בהיסטוריה שלהם בארצות מוצאם, בדרך כלל בהקשר של היסטוריוגרפיה ציונית ובמנותק מההיסטוריה העות'מאנית, הערבית והמזרח תיכונית הכללית.¹⁰

החלוקה לשני מסלולים נפרדים יצרה קרעים ונתקים בין המורשת הספרדית של ימי הביניים ובין ההיסטוריה והזהות של הספרדים והמזרחים בעת החדשה. היא שרטטה שושלות של מורשת

9 בהקשר הזה חשוב לציין כי יש גישות שונות להגדרת הזהות הספרדית הקולקטיבית. ישנה הגישה המצמצמת המתמקדת רק בצאצאי מגורשי ספרד דוברי הלאדינו באימפריה העות'מאנית וצפון מרוקו, וישנה הגישה המרחיבה יותר הכוללת את כלל יהודי העולם הערבי, המוסלמי והעות'מאני. להרחבה על הגישות הללו ראו בהר, 2007; בצלאל, 2008.

10 להרחבה על התפתחות הידע הסוציולוגי והאנתרופולוגי על ספרדים־מזרחים ראו חבר, שנהב ומוצפי האלר, 2002. להרחבה על ההיסטוריוגרפיה של יהודי ארצות האסלאם ראו צור, 2003.

ויורשים ויצרה פיצולים בין תקופות, מקומות, מסורות, וסגנונות; בין ספרות להיסטוריה; בין מורשת מוסלמית למורשת יהודית; בין ערבית לעברית, בין ערבית ללאדינו; בין ספרד לאנדלוס. הפרדות אלו ניתקו את מסורת שירת ספרד באנדלוס מהמסורת הפואטית של יהודים ספרדים ברחבי האימפריה העות'מאנית. חקר ההגות והשירה של יהודה הלוי, למשל, נותק מחקר השירה העברית של משוררים יהודים בצפון אפריקה ובמרחב העות'מאני בעת החדשה, וגם הופרד מחקר שירה מזרחית ומשוררים מזרחים בישראל.¹¹ יצירתו של הלוי זוהתה יותר עם תחיית השירה העברית במזרח אירופה דווקא, ומשוררים כמו חיים נחמן ביאליק נתפסו כממשיכי דרכה.

חלוקה זו יצרה היררכיה סמויה בין שני סוגים של ספרדיות: זו הנתפסת כאחת הפסגות האינטלקטואליות בהיסטוריה היהודית, וזו המזוהה עם תהליכי השקיעה והניוון של התרבות היהודית במגע עם תרבות המזרח והסביבה הערבית.

במקביל להתמסדות חקר הספרדיות באקדמיה בישראל, אך לא במנותק ממנה, התפתח מוקד נוסף של חקר הספרדיות באוניברסיטאות בארצות הברית. המחקר באמריקה, שהתרכז במחלקות להיסטוריה ולימודי יהדות, עסק בעיקר בהיסטוריה של הפזורה היהודית-הספרדית בעת החדשה.¹² במסגרת זו התפרסמו בעשורים האחרונים מחקרים חשובים ומקיפים על ההיסטוריה והתרבות הספרדית: תחום התרבות היהודית-ספרדית בארצות הבלקן; התפתחות העיתונות והספרות בלאדינו; ההיסטוריה של הקהילות הספרדיות באימפריה העות'מאנית; התעצבות הקהילות הספרדיות בארצות הברית ועוד.¹³ בדומה לחלוקה שהתקבעה באוניברסיטאות בישראל, גם לימודי

11 להרחבה על תהליכי הניתוק הזה ראו בהר, 2015.

12 לסקירה של התפתחות לימודי ספרדיות בארצות הברית ראו סטילמן, 2002; 2002; Gerber, 1995; Stein, 2002.

13 לרשימה חלקית של מחקרים שהתפרסמו במסגרת זו ראו בנבסה ורודריג, 2001; 2003; Stein, 2003; Lehmann, 2008; Cohen, 2014.

הספרדיות בארצות הברית נוטים להבחין בין המורשת הספרדית בימי הביניים ובין זו בעת החדשה.¹⁴ בשונה מהמגמה של לימודי הספרדיות שהתפתחו באוניברסיטאות בישראל, המוקד הוא בהיסטוריה של הפזורה הספרדית מחוץ לארץ ישראל/מדינת ישראל, והציונות, הפלסטינים וההקשר האתני בישראל כמעט אינם נוכחים.¹⁵ השפה והתרבות הספרדית-יהודית (לאדינו) נוכחת יותר במחקרים האלה, וגם השפות האימפריאליות (התורכית-עות'מאנית, האנגלית והצרפתית), בעוד שהעברית והערבית נדחקות לשוליים. יתרה מכך, במשך השנים שני תחומי המחקר הללו – לימודי ספרדיות בארצות הברית וחקר הספרדים/מזרחים בישראל – התפתחו כמעט ללא נקודות השקה. בשנים האחרונות חל שינוי במגמה זו עם צמיחה של דור חוקרים חדש המשלב בין חקר הדיאספורה הספרדית ובין ההיסטוריה והתרבות של מזרחים/יהודים-ערבים בארץ ישראל/פלסטין.¹⁶

לצד ישראל וארצות הברית, מחקר על תרבות והיסטוריה יהודית-ספרדית התפתח במוקדים נוספים. מוקד חשוב הוא המרחב האקדמי דובר הצרפתית, בעיקר במוסדות האקדמיים בצרפת שבהם התפרסמו מחקרים על היסטוריה מודרנית של יהודים ספרדים (למשל מחקריו של שמואל טריגנו שכמעט לא תורגמו לעברית). מוקד נוסף הוא המרחב דובר הספרדית – בספרד ובאמריקה הלטינית – שבו התפתח

14 למרות החלוקה הדיסציפלינרית המקובלת בין ימי הביניים לעת החדשה יש גמישות גדולה יותר אצל חוקרים המתמחים בלימודי ספרדיות בארצות הברית. כך למשל היסטוריונים בולטים של מורשת ספרד בימי הביניים כדוגמת נורמן סטיילמן ומרק כהן עורכים מחקרים גם על היסטוריה ספרדית מודרנית.

15 בשל ההיעדר הזה מתבלט במיוחד המפעל המחקרי החשוב והחלוצי של אלה שוחט שבשלושת העשורים האחרונים יצרה קורפוס מחקרי מעמיק המחבר בין לימודי ספרדיות ליהודים-ערבים ולישראל-פלסטין. ראו האנתולוגיה של מחקריה שפורסמה לאחרונה: Shohat, 2017.

16 ראו לדוגמה, Campos, 2011; Lehmann, 2008; Levy, 2007; Moreno, 2012.

שדה מחקר של תרבות ומורשת יהודית-ספרדית כבר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. האופנים שבהם עוצבה והומשגה הספרדיות במוקדים אלו היא סוגיה מעניינת וחשובה, אך רובה חורגת מגבולות הדיון בספר זה.¹⁷

ספר זה מבקש להשעות את ההבחנות ואת החלוקות הדיסציפלינריות והתמטיות הללו שהתקבעו והתמסדו בשדה המחקר על הספרדיות. במקום להגדיר מראש מהי ספרדיות – ולקבע אותה כסמן אתני, תרבותי או היסטורי – הספר בוחן את האופנים שבהם היא מתפרשת, מנוסחת, מיוצגת ומופעלת במרחבים, בהקשרים ובזמנים שונים. במקום להתמקד בהסכמות ובהמשגות המקובלות, הוא מחפש את המחלוקות ואת הפולמוסים סביב ייצוגה וניסוחה.

הספר עוקב אפוא אחרי המופעים המרובים של הספרדיות (כמו שירת ספרד, המורשת הספרדית, יהודים ספרדים ותור הזהב), חושף ייצוגים מודחקים ומושתקים ובוחר מחדש ניסוחים מוכרים ומקובלים. הוא מאיר נקודות השקה בין ייצוגים שונים ובוחר בכפיפה אחת את ביטוייה כקטגוריה של זהות אתנית ואת גילומיה כמורשת ספרותית, היסטורית ותרבותית, אגב חציית מסגרות שיח ושרות ידע קיימים. הוא מציע קריאה חדשה בתהליכי פיצולה של הספרדיות לקטגוריות שונות ומיסודה בתוך תחומי ידע נפרדים.

מפנה המאה העשרים: עידן האפשרויות

ספר זה מתמקד בתקופה סוערת ורבבת תהפוכות בהיסטוריה היהודית בכלל וזו של ארץ ישראל/פלסטין בפרט. מפנה המאה (מסוף שנות השמונים של המאה התשע עשרה ועד העשור השלישי של המאה העשרים) ניכר בשינויים טריטוריאליים ופוליטיים דרמטיים בחלקים שונים של הגלובוס. לצד התפשטות השליטה האירופית-אימפריאלית והחלוקה לאזורי שליטה והשפעה נפרדים, תקופה זו מזוהה גם עם

17 להרחבה על התפתחות המחקר בספרד ראו Friedman, 2014.

פרק ראשון

מודרניזציה יהודית והאימפריות

שורה של עקרונות פוליטיים חדשים הופיעו בזירה הבינ-לאומית במפנה המאה העשרים, המכונה עידן "האימפריאליזם החדש" בלשונה של חנה ארנדט, או "עידן האימפריה" כהגדרתו של אריק הובסבאום (ארנדט, 2010; Hobsbawm, 1987). אחד המאפיינים הבולטים של תקופה זו היה חיבור בין תנועה של הון, סחורות, רעיונות ואנשים במרחב בחסות אימפריאלית ובין תהליכי שינוי ומודרניזציה פוליטיים ותרבותיים (ארנדט, 2010; Cooper, 1993; Said, 1966; Fieldhouse, 2005). עיקרון מארגן זה ניכר גם בשינויים הדרמטיים שהתחללו במבנה החברתי, הכלכלי, הדתי והפוליטי בקהילות יהודיות במוקדים שונים בעולם.¹

בהיסטוריוגרפיה היהודית ישנה נטייה לכתוך בין תהליכי המודרניזציה של תרבות עברית ויהודית ובין ההקשר ההיסטורי והפוליטי של היהודים באירופה. במחקרים אלו סומנו תהליכי ה"אירופיזציה" (Europization) של התרבות היהודית ותהליכי ההתמערבות (Westernization) שלה כמוקדי השינוי שהתחוללו בחברה היהודית (Reinharz & Shavit, 2010). הנחת המוצא הייתה שמודרניזציה יהודית החלה על אדמת אירופה והתפשטה משם דרך תנועה של הון, ידע ואנשים לקהילות יהודיות אחרות מחוץ לאירופה. תפיסה זו מבוססת על המשוואה הכורכת השכלה-אירופה-

1 להרחבה על מודרניזציה יהודית ואימפריאליזם ראו שומסקי, 2010; שנהב, Stein, 2008 ;2015.

תרבות מערבית בתוך חבילה אנליטית אחת שביחס אליה נבחנת המודרניזציה היהודית.²

בבסיס ספר זה ניצבת הנחה שונה, ובמקום התפיסה המציבה את אירופה במרכז הוא עוקב אחר כמה מרכזים או מסלולים של מודרניזציה יהודית, שהתעצבו בכמה מוקדים גיאוגרפיים ובהקשרים אימפריאליים שונים, שאינם משתלשלים מאותה "ראשית", אלא התעצבו ברצפים ובהגיונות מארגנים שונים וצולבים. תפיסה זו מתבססת בין היתר על ההמשגה של שמואל נח אייזנשטדט על "ריבוי המודרניות", תפיסה המבליטה את ריבוי המסלולים והמודלים של תהליכי מודרניזציה שהתפתחו בהקשרים שונים בזמן ובמרחב, במקום תפיסה מונוליתית של מודרנה כמודל אירופי ומערבי אחיד.³ גישה זו מאפשרת להתרחב אל מעבר להתמקדות המקובלת במרחבים ספציפיים (אירופה, ארץ ישראל/פלסטין) בניחות תהליכים של מודרניזציה יהודית, ולהדגיש דווקא את התנועה (של אנשים, ידע, סחורות והון) במרחבים ממשיים או סימבוליים כמרכיב משמעותי בעיצובם של תהליכי הטראנספורמציה האלה.⁴ תפיסה כזו מרחיבה את הדיון גם להקשרים כלכליים, דתיים וחברתיים של תהליכי מודרניזציה מעבר לנטייה המקובלת לבחון את המודרניזציה היהודית בהקשרים פוליטיים, תרבותיים ואינטלקטואליים, למשל דרך הפריזמה של היסטוריה כלכלית, שמתחקה על תנועת רשתות של מסחר וסוחרים יהודים במרחב כמפתח לתהליכי מודרניזציה יהודית רחבה יותר. דוגמה מעניינת למחקר כזה היא עבודתה של פרנצ'סקה טריוולאטו על רשת המסחר היהודית ספרדית בליוורנו, אשר בוחנת אותה בהקשרים חוצי תרבויות וגיאוגרפיות ומשלבת בין תנועה של סחורות וסוחרים לתנועה של טקסטים ורעיונות

2 לניתוח של תהליכים אלו ראו פונקנשטיין, 1991; שורש, 2000; בנבסה ורודריג, 2001; מנדס-פלור, 2010.

3 על ריבוי המודרניות ראו Eisenstadt, 2000.

4 גישה זו עומדת בבסיס כמה מחקרים היסטוריים שהתפרסמו לאחרונה: אלרואי, 2008; שומסקי, 2010; De-Vries, 2010; Stein, Trivellato, 2009; 2010.